

УДК 378.147:78:004

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ РОЗДІЛУ «МОРФЕМІКА» МАЙБУТНІМИ ВЧИТЕЛЯМИ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

С. В. Помирча

ORCID 0000-0003-1636-3239

А. Кожедубова

У статті розглянуто методичні аспекти вивчення розділу «Морфеміка» майбутніми вчителями початкової школи. Авторки пропонують найбільш ефективні шляхи роботи над цим розділом, системою перевірки та контролю набутих знань у майбутніх учителів початкової школи. Для формування мовної вправності студентам пропонується система морфемних вправ, спрямованих на набуття умінь визначати морфемну будову слова, визначати варіанти морфем тощо.

Актуальність статті полягає в тому, що сучасна концепція розвитку педагогіки вищої школи України вимагає безперервної лінгвістичної освіти, глибокого засвоєння мовних норм, підвищення рівня культури мовлення, постійного вдосконалення мовленнєвих умінь і навичок майбутніх учителів «нової» початкової школи, що передбачає використання як традиційних методів і методичних прийомів, так і впровадження нових педагогічних інновацій у ВНЗ. Посилаючись на наукові розробки лінгводидактики, у статті сформульовано основні принципи визначення морфемної будови слова, які ґрунтуються на структурі, семантиці та значенні значущих частин слова. Розглядати морфемну будову слова доцільно з урахуванням фонетики, лексикології, граматики та орфографії.

Під час роботи було використано такі методи: теоретичні – вивчення та аналіз науково-методичної літератури, узагальнення інформації для визначення теоретико-методологічних основ дослідження. Запропоновані вправи можуть бути використані при написанні методичних рекомендацій, курсових робіт, у фаховій діяльності вчителя початкової школи.

Ключові слова: морфеміка, морфемна будова слова, лінгвістична освіта, методичні аспекти.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Демократичні

перетворення в усіх сферах нашого суспільства зумовили певні зміни організації та змісту навчання у вищій школі, пошуки нових форм і методів навчання. Реформування вищої освіти передбачає методологічну переорієнтацію процесу навчання, індивідуально-диференційований та особистісно орієнтований підхід до навчання, «...постійний пошук нових, інтенсивних форм і методів, орієнтованих на розвиток критичного, самостійного мислення студента...» (Кульбабська та Кардашук, 2004).

Сучасна концепція розвитку педагогіки вищої школи України вимагає безперервної лінгвістичної освіти, глибокого засвоєння мовних норм, підвищення рівня культури мовлення, постійного вдосконалення мовленнєвих умінь і навичок майбутніх учителів «нової» початкової школи, що передбачає використання як традиційних методів і методичних прийомів, так і впровадження нових педагогічних інновацій. Із розвитком лінгводидактики як науки сучасні методи навчання спрямовані на формування пізнавальної активності студентів, стимулювання продуктивного мислення, мотивацію студента під час засвоєння та реалізації нових знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спирається автор. Зазначимо, що морфеміку до недавнього часу не вважали окремою галуззю мовознавства, хоч окремі її поняття були відомі ще давнім грекам. У кін. ХІХ на поч. ХХ століть морфемі переважно розглядали саме як формальні показники словоформ, а іноді як будівельні компоненти слова. Як галузь мовознавства морфеміка почала виокремлюватися у 60 – 80 рр. ХХ ст. у межах словотвору або морфології. У кінці ХХ століття вчені прийшли до усвідомлення морфеміки як самостійного розділу граматики, оскільки має чітко виражений предмет дослідження, власну проблематику, систему наукових термінів, методи наукового дослідження.

У встановленні морфеміки як самостійної дисципліни внесли вагомий вклад: І. Бодуен де Куртене (увів поняття і термін «морфема»), М. Крушевський, П. Фортунатов, Г. Винокур (словотвірний квадрат), В. Виноградов, О. Земська (інтерфіксація, уніфікація). У розвиток морфеміки зробили внесок такі українські мовознавці, як В. Горпинич (обґрунтував статус морфеміки як самостійного, незалежного розділу науки про мову), Є. Карпіловська (описала суфіксальну підсистему, уклала кореневий гніздовий словник).

Вивченню морфеміки також присвячені праці багатьох українських дериватологів, серед яких імена І. Ковалика, Л. Родніної, В. Русанівського, А. Грищенко, К. Городенської, Н. Клименко та багатьох інших науковців; загальні теоретичні положення морфемної структури українських слів та

методологія викладання морфемології у вищій школі представлені в монографіях В. Горбачука, В. Горпинич, В. Ільїна, Є Карпіловської, І. Ковалик, С. Соколової та ін. Дослідниці Н. Клименко, Є. Карпіловська у своїх працях зазначали, що «Морфеміка, хоч і пов'язана зі словотвором, проте самостійний розділ мовознавства, який необхідно вивчати цілісно, аби уявити морфемну підсистему мови, її одиниці, закономірності сполучуваності та взаємоприсотування морфем у словах, а також закони конструювання морфемних структур слів» (Карпіловська, 1997).

Мета дослідження полягає в теоретичному та практичному вивченні деяких аспектів розділу «Морфеміка», виявленню найбільш ефективних шляхів роботи над цим розділом та формування мовної вправності засобами морфемних вправ у майбутніх учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Мова має специфічні закономірності й таку будову, що піддається логічному осмисленню, моделюванню. Кожна одиниця мови має свою структуру, яку утворюють взаємопов'язані і співвідносні елементи значення і вираження. Кожне слово, вживане в мові, представляє єдність взаємопов'язаних і співвідносних морфем, які утворюють його.

Термін морфеміка має два значення – онтологічне та гносеологічне. З одного боку, це морфемна підсистема мов, система морфем//морфів – найменших значеннєвих одиниць, будівельних компонентів слова, а з іншого – це розділ граматики, що вивчає систему морфем і морфемну структуру слів (<https://studfiles.net>). У словнику лінгвістичних термінів за С. Єрмоленко зазначено, що морфеміка – це «розділ мовознавства, що вивчає типи і структуру морфем, закономірності поєднання їх у словах (Єрмоленко, 2001, с. 97).

Як відомо, словниковий склад української мови збагачується переважно за рахунок утворення нових слів на базі і використаннім того мовного матеріалу, яким послуговується мова, тому «Морфеміка» як розділ мовознавчої науки інтенсивно розвиваючись, постійно поновлюється і доповнюється багатоманітністю підходів щодо вивчення цього явища. Скажімо, В. Грещук застосовує структурний, логіко-номінальний, структурно-семантичний, основоцентричний, синтаксичний підходи під час вивчення цього розділу зі студентами (Грещук, 1995).

Л. Вознюк пропонує використовувати знання з морфеміки під час вивчення граматики, зокрема морфології (Л. Вознюк, 1986). Морфемний розбір слів допомагає з'ясувати не лише відмінкові закінчення самостійних частин мови, особливості творення дієприкметникових, дієприслівникових форм, є необхідною умовою засвоєння словотвірного аналізу, а також сприяє з'ясуванню внутрішньої будови слова.

З метою закріплення та систематизації знань М. Пентелюк, С. Караман рекомендують використовувати систему морфемних вправ з опорою на текст, бо вважають цей засіб найефективнішим для реалізації комунікативно-діяльнісного підходу щодо вивчення лінгвістичного матеріалу, оскільки «усвідомлюючи структуру мови (в тому числі і граматичну), студент оволодіває її найвищими засобами, вдосконалює власне мовлення, надає йому таких якостей, як логічність, точність, виразність, доречність тощо» (Пентелюк, 2011). Тому дібрані до вправ тексти сприятимуть, на думку методистів, розширенню й удосконаленню знань мовного матеріалу взагалі та з морфеміки зокрема.

Як відомо, основними відомостями під час вивчення будови слова є поняття про спільнокореневі слова та форми того самого слова, принципів виділення морфем, морфемну структуру слів. Відсутність таких знань ускладнює роботу студентів над морфемним аналізом слів. Розуміння значення аналізованого слова є головною вимогою під час його морфемного розбору. З цього приводу С. Львова зазначає, що «...формальний підхід до визначення структури слова породжує звичку займатися морфемним розбором, не вникаючи в значення слова, не усвідомлюючи семантики морфем...», бо це важливо для правильного визначення характеру основи (Львова, 1995).

Отже, основними принципами визначення морфемної будови слова є: урахування структури, семантики і значення значущих частин слова; установлення зв'язку з фонетикою, лексикологією, граматиною та орфографією; здійснення зв'язку з роботою над розвитком зв'язного мовлення (Львова, 1995, с. 135).

Багатоманітність підходів щодо вивчення цього явища дозволило виробити систему роботи з розділу «Морфеміка».

Протягом двох аудиторних годин III семестру студенти другого курсу факультету початкової, технологічної та професійної освіти вивчають тему «Морфеміка та словотвір сучасної української мови». Під час опанування цього матеріалу вони мають засвоїти поняття «морфемі», її різновиди; усвідомити різницю між кореневою та афіксальними морфемами, між омонімічними, синонімічними морфемами; навчитися визначати у слові морфемі і характеризувати їх за різними параметрами, робити морфемний аналіз слова, характеризувати лексичну основу.

За нашими спостереженнями теоретичний навчальний матеріал із морфеміки доречно подавати в структурованому, узагальнюючому вигляді, тому таблиці і схеми є ефективним способом вивчення української мови взагалі та морфеміки зокрема. На думку науковців-методистів (О. Кульбабська, О. Кардашук, С. Караман, М. Плющ та ін.)

такий виклад навчального матеріалу не лише відобразить основні його ідеї, а й допоможе студентам зорієнтуватися в процесі самостійного вивчення окремих тем цього розділу.

Дослідники в руслі цього питання О Кульбабська, О Кардашук зазначають, що схеми й таблиці розвивають аналітичне, творче мислення, допомагають тримати в пам'яті логічні зв'язки певного визначення, оскільки здебільшого узагальнюючі схеми мають характер алгоритму і слугують для практичного використання. Крім того, внаслідок систематичного застосування опорних схем і таблиць досягається не лише економія навчального часу, а й активізується пізнавальна діяльність студентів (Кульбабська та Кардашук, 2004). Також структурований матеріал доречно використовувати під час самостійного опрацювання студентами теоретичного матеріалу з морфеміки, виконання практичних завдань із використанням схем, укладання узагальнюючих таблиць, підсумовуючи набуті знання. Отже, з'являється можливість планувати систему різнотипних занять, які спрямовані на досягнення комплексної дидактичної мети розділу, а саме, засвоїти значення термінів «морфеміка, морфема, морф, аломорф, варіанти морфемі», їх функції, значення тощо.

Готуючись до практичного заняття за темою, студентам варто звернутися до інструктивно-методичних матеріалів «Сучасна українська мова з культурою мовлення», де подані пояснення щодо теоретичних положень, основні завдання для засвоєння навчального матеріалу та поточного контролю, питання та завдання для самоконтролю та самостійної роботи.

Під час опанування зазначеного розділу слід застосовувати ефективні методи і прийоми роботи для полегшення сприймання цього матеріалу. Значне місце серед них посідають тренувальні вправи, пов'язані з морфемним розбором.

Скажімо, для формування словотвірних умінь дослідниця О. Баранова запропонувала таку класифікацію вправ:

- 1) неускладнене та ускладнене списування, порівняння, розподіл і класифікація слів, добір та складання словосполучень та слів;
- 2) морфемний аналіз у взаємозв'язку зі словотвірною роботою;
- 3) морфемний аналіз у поєднанні з лексичною роботою;
- 4) морфемний аналіз, пов'язаний із мовленнєвим розвитком студентів;
- 5) морфемний аналіз у взаємозв'язку з орфографією (Пентилюк, 2011).

Задля узагальнення набутих знань, умінь і навичок щодо роботи над розділом «Морфеміка» пропонуємо використовувати наступні тренувальні морфемні вправи:

- випишіть із тексту або доберіть самостійно до запропонованого слова форми або спільнокореневі слова;
- доберіть слова, що складаються з певної кількості морфем;
- визначте звуки, на які закінчується основа слова;
- визначте корені, у яких відбуваються звукові зміни (чергування);
- згрупуйте за спорідненістю слова з омонімічними коренями;
- доберіть антоніми, що відрізняються від поданих слів лише префіксами;
- доберіть слова з тим самим префіксом або суфіксом;
- доберіть слова та згрупуйте їх за суфіксами;
- розподіліть слова, які відповідали б накресленим схемам;
- поясніть роль тих чи інших афіксів, наприклад, суфіксів пестливості або згрублості.

Після виконання комплексу практичних завдань студенти повинні не лише, скажімо, засвоїти поняття морфемі, їх різновиди, а й вміти сформулювати висновкові положення щодо вивченого програмового матеріалу. Уважаємо, систематичне виконання морфемних вправ сприятиме також формуванню орфографічної вправності майбутніх учителів початкової школи.

Модульна контрольна робота є логічним завершенням опрацювання теми та перевірка набутих знань і вмінь студентами протягом двох аудиторних годин та самостійного опрацювання розділу «Морфеміка».

На думку О. Кульбабської, О. Кардашук, М. Пентилюк, до активних форм і методів перевірки знань студентів належать тестові завдання чотирьох рівнів, «оскільки вони дають змогу викладачеві організувати індивідуальну роботу з усією групою та водночас проконтролювати результати самостійної роботи» (Кульбабська та Кардашук, 2004). Завдання тестів першого рівня використовуються для перевірки якості засвоєння інформації (**рівень розпізнавання**), мета яких розпізнати, класифікувати, з'ясувати специфіку понять, об'єктів, явищ, наприклад:

1. Який суфікс надає слову пестливого відтінка ?

1. -ик-
2. -юра-
3. -ечк-
4. -юга-

Під час виконання тестів другого рівня студент має самостійно відтворювати знання з певної навчальної дисципліни та застосовувати їх у типових ситуаціях (**репродуктивна діяльність**), наприклад:

1. Допишіть речення: «Корінь – це...

- 1) частина слова, що є носієм його лексичного значення;

- 2) понятійна морфема;
- 3) морфема, що має граматичне значення;
- 4) морфема, що може збігатися з основою слова.

Тести третього рівня використовуємо для діагностики засвоєння інформації **на рівні продуктивної дії** – це типові лінгвістичні задачі, де засвоєну інформацію студент використовує для розв'язання нетипових завдань, як-от:

1. Як розумієте поняття твірної основи? Чи збігаються твірна основа і твірні основи?

1_2_3_4.

Тести четвертого рівня мотивують **творчу діяльність** студентів, спрямовані для вирішення проблемних ситуацій. Ці тести містять завдання типу: «Розробіть електронні матеріали до розділу «Морфеміка»; «Укладіть тестові завдання до розділу»; «Укладіть опорний конспект, схему, таблицю до теми «Морфеміка»; «Розробіть систему вправ (завдань) до теми «Морфеміка»; «Укладіть словник термінів»; «Напишіть анотацію до додаткової літератури або статті до розділу» тощо.

Для перевірки набутих практичних знань за темою «Морфеміка» пропонуємо для майбутніх учителів початкової освіти провести модульну контрольну роботу. Подаємо зразок одного з варіантів:

Варіант 1

1. Визначити морфемну будову поданих слів, обґрунтувати її.

Народження, знайомство, швидкісно, непереможність, бавовняр, Закарпаття, медалістка, ошасливити, пробиваючись.

2. Записати слова словотвірними ланцюжками, утворивши словотвірне гніздо до слова *колос*.

3. Згрупувати слова за значенням, якого надає їм суфікс **-ин-**. Дописати до кожного похідного твірне слово, зазначити, чи в усіх похідних цей суфікс є словотвірним засобом.

Телятина, біганина, квасолина, далина, вершина, височина, іменини, Катерина, машина, грузин.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, у лінгводидактиці зібрано та узагальнено достатньо теоретичного та практичного матеріалу для формування морфемних умінь та навичок студентів-філологів. Проте, незважаючи на наукові здобутки в цій галузі, відсутня експериментально перевірена методика роботи над розділом «Морфеміка» на нефілологічних факультетах узагалі та початкової освіти зокрема. Тому в наступних наукових розвідках планується продовжити роботу над формуванням умінь у студентів морфемного аналізу слова на факультеті початкової, технологічної та професійної освіти.

Література

1. Вознюк Л. В. Изучение состава слова и словообразования в школе. Київ : Рад. шк., 1986. 103 с.
2. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ : Плай, 1995. 208 с.
3. Єрмоленко С. Я. (ред.) Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 222 с.
4. Карман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : Навч. посібник для студ. вищих закладів освіти. Київ : Ленвіт, 2000. 272 с.
5. Клименко Н., Карпіловська Є., Карпіловський В., Недозим Т. Словник афіксальних морфем української. Київ, 1997. 441 с. URL : http://lib.movahistory.org.ua/Slov_afiksalnykh_morfem.pdf.
6. Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мов. Київ, 1998. 162 с.
7. Кульбаська О., Кардачук О. Модульні технології вивчення словотвору української мови. Вісник Львівського університету : зб. наук. праць. Львів : Вид-во Львівського нац. ун-ту імені Івана Франка, 2004. Вип. 34 : V Міжнародні семантичні читання. Ч. II. С. 449–454.
8. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах. Посібник для студентів пед. університетів та інститутів / Кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.
9. Львова С. Активізація морфемного каналу восприяття слова при обученні морфеміки и словообразования. *Рус. словесность*. 1995. № 3. С. 29–36.

References

1. Voznyuk, L. V. (1986). *Izuchenije sostava slova i slovoobrazovaniya v shkole [The study of the composition of word and word formation in school]*. Kiev: Rad. shk. (rus).
2. Greschuk, V. V. (1995). *Ukrayinskiyi vidpriykmetykovyi slovotvir [Ukrainian adjectival word formation]*. Ivano-Frankivsk: Plai (ukr).
3. Ermolenko, S. Ya. (Ed.) (2001). *Ukrayinska mova. Korotkyi tлумachnyi slovnyk lingvistychnyh terminiv. [The Ukrainian language. A brief glossary of linguistic terms]*. Kyiv: Lybid (ukr).
4. Karman, S. O. (2000). *Metodyka navchannya ukrayinskoyi movy v gimnaziyi [Methodology of teaching of the Ukrainian language in the gymnasium]*: Navch. posibnyk dlya stud. vyschih zakladiv osvity. Kyiv: Lenvit (ukr).
5. Klymenko, N., Karpilovska, E., Karpilovskiy, V., & Nedozym, T. (1997). *Slovnyk afiksalnyh morfem ukrayinskoyi movy [Dictionary of affixal morphemes of the Ukrainian language]* – Kyiv. Retrived from http://lib.movahistory.org.ua/Slov_afiksalnykh_morfem.pdf.
6. Klymenko, N. F. (1998). *Slovotvirna morfemika suchasnoyi ukrayinskoyi literaturnoyi movy [Word formation morpheme of contemporary Ukrainian literary languages]*. Kyiv (ukr).
7. Kulbabska, O., & Kardaschuk, O. (2004). *Modulni tehnologiyi vyvchennya slovotvoru ukrayinskoyi movy. [Modular technologies for studying the word formation of the*

- Ukrainian language] *Visnyk Lvivskogo universytetu : zb. nauk. Prats, Vyp. 34: V Mizhnarodni semantychni chytannya, Part II, 449–454. (Seriya filologichna) (ukr).*
8. Pentylyuk, M. I. et al. (Ed.) (2011). *Praktykum z metodyky navchannya ukrayinskoji movy v zagalnoosvitnih zakladah [Workshop on methodology of teaching the Ukrainian language in general educational institutions]: posibnyk dlya studentiv ped. universytetiv ta instytutiv. Kyiv: Lenvit (ukr).*
 9. Lvova, S. (1995). Aktyvizatsiya morfemnogo kanala vospriyatiya slova pri obuchenii morfemiki i slovoobrazovaniya [Activation of the morphemic channel of the perception of the word in the teaching of morphemics and word formation]. *Rus. Slovesnost*, # 3, 29–36 (ukr).

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ РАЗДЕЛА «МОРФЕМИКА» БУДУЩИМИ УЧИТЕЛЯМИ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

С. В. Помирчая, А. Кожедубова

В статье рассмотрены методические аспекты изучения раздела «Морфемика» будущими учителями начальной школы. Авторы в работе предлагают наиболее эффективные пути работы над этим разделом, системой проверки и контроля приобретенных знаний у будущих учителей начальной школы. Для формирования языковых умений студентам предлагается система морфемных упражнений, направленных на приобретение умений определять морфемное строение слова, определять варианты морфем и тому подобное.

Актуальность статьи заключается в том, что современная концепция развития педагогики высшей школы Украины требует непрерывного лингвистического образования, глубокого усвоения языковых норм, повышения уровня культуры речи, постоянного совершенствования речевых умений и навыков будущих учителей «новой» начальной школы, которая предусматривает использование как традиционных методов и методических приемов, так и внедрения новых педагогических инноваций в вузе.

Во время работы были использованы такие методы: теоретические – изучение и анализ научно-методической литературы, обобщение информации для определения теоретико-методологических основ исследования. Предложенные упражнения могут быть использованы при написании методических рекомендаций, курсовых работ, в профессиональной деятельности учителя начальной школы.

Ссылаясь на научные разработки лингводидактов, в статье сформулированы основные принципы определения морфемного строения слова, которые основываются на структуре, семантике и значении значимых частей слова. Рассматривать морфемное строение слова целесообразно с учетом фонетики, лексикологии, грамматики и орфографии.

Ключевые слова: морфемика, морфемное строение слова, лингвистическое образование, методические аспекты.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDY OF «MORPHEMIC» SECTION BY FUTURE TEACHERS OF PRIMARY SCHOOL

S. V. Pomyrcha, A. Kozhedubova

The methodical aspects of study of «Morphemic» section by the future teachers of primary school are considered in the article. The authors offer the most effective ways of working on this section, the system of checking and controlling the acquired knowledge of future primary school teachers. To form language skills the students are offered a system of morphemic exercises, aimed at acquiring the ability to determine the morphemic structure of the word, to determine the variants of morphemes, etc.

The relevance of the article is that the modern concept of the development of pedagogy of higher education in Ukraine requires continuous linguistic education, a profound assimilation of linguistic norms, an increase in the level of speech culture, the continuous improvement of speech skills and the skills of future teachers of a «new» primary school, involving the use of both traditional and methodical methods, and introduction of new pedagogical innovations in higher educational establishments.

During the research the following methods were used: theoretical - studying and analysis of scientific and methodological literature, generalization of information for the definition of theoretical and methodological foundations of the research. The proposed exercises can be used during the writing of methodological recommendations, projects, in the professional activity of the teacher of primary school.

Referring to the scientific developments of the researches working in the field of linguistics and didactics, the article formulates the basic principles of determining the morphemic structure of the word, which are grouped into structure, semantics, and meaning of meaningful parts of the word. It's appropriate to consider the morphemic structure of the word in the light of phonetics, lexicology, grammar and spelling.

Key words: Morpheme, morphemic structure of words, linguistic education, methodical aspects.

Помирчая Світлана Вікторівна – кандидат філол. наук, доцент кафедри теорії і практики початкової освіти ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ, Україна). E-mail: swetlanapom@gmail.com

Pomyrcha Svitlana Victorivna – Candidate of philological studies, the associate professor of the department of theory and practice of primary education of SHEE «Donbas state pedagogical university», (Sloviansk, Ukraine). E-mail: swetlanapom@gmail.com

Кожедубова Анастасія – магістрантка факультету початкової, технологічної та професійної освіти ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ, Україна).

Kozhedubova Anastasiia – Undergraduate of Primary, Technological and Professional Education of SHEE «Donbas State Pedagogical University» (Sloviansk, Ukraine).